DOI No: <http://dx.doi.org/10.29228/Joh37048>

Makale Türü: Araştırma makalesi
Geliş Tarihi: 16.09.2019
Yayın Tarihi: 31.12.2019

Article Type: Research article
Submitted: 16.09.2019
Publishing date: 31.12.2019

Atıf Bilgisi / Reference Information

Çabuk, F. (2019). Osmanlı-İran Hududunda Ermeniler: İran Ermenileri'nin Hakkâri Bölgesindeki Faaliyetleri. *Journal of History School*, 43, 1341-1364.

OSMANLI-İRAN HUDUDUNDA ERMENİLER: İRAN ERMENİLERİ'NİN HAKKÂRİ BÖLGESİNDEKİ FAALİYETLERİ

Fehminaz ÇABUK¹

Öz

Osmanlı, İran ve Rusya topraklarında yaşayan Ermeniler, “Bağımsız Ermenistan” emeline ulaşmak için birlikte hareke edip, birbirlerine her türlü yardımda bulunmaktan geri durmamışlardır. Ermeniler, Osmanlı-İran hudut bölgesinde kendilerine bazı güzergâhlar belirleyerek silah kaçakçılığı, Osmanlı Devleti’nin aleyhine içeriklere sahip evrakların nakli ve firarilerin geçişini bu güzergâhlar üzerinden sağlamaktaydılar. Ermeniler için Hakkâri hududu önemli geçitlerin olduğu bir bölgeydi. İran topraklarında Ermenilerin rahat bir şekilde örgütlenip Hakkâri’de faaliyetlerini yürütmelerini sağlayan temel neden ise İran Devleti’nin menfaatleri doğrultusunda Ermenileri baskı uygulamayıp eylemlerinde serbest bırakmasıydı. Osmanlı aleyhine olan her türlü eylem, İran’da gerçekleşme olanağına sahip olmuştur. İran Devleti’nin Ermenilerin silah üretim ve dağıtımına göz yumması, manastır inşa edebilmeleri için onlara arazi satması ve Osmanlı topraklarında silahlı eylemlere katılan firarilerin huduttan geçmelerini sağlayıp onları himaye etmesi, iki Müslüman devlet arasındaki münasebetlere zarar vermiştir. Osmanlı Devleti, aynı dine mensup oldukları için birbirlerinin aleyhine hareket etmemeleri gerektiği hususuna sık sık vurgu yaparak İran Devleti’ni Ermeniler konusunda uyarmış, hudut boyunca asayiş ve nizamın sağlanması için üzerine düşeni yapmasını istemiştir. Ancak İran Devleti gerekeni fazlasıyla yaptığını söyleyip bazı taleplerde de bulunarak şikâyetleri bir şekilde geçiştirme yoluna gitmiştir. Bu çalışma, Osmanlı arşiv belgelerinin ışığında İran Ermenilerinin Osmanlı Devleti aleyhine Hakkâri bölgesinde yürüttükleri faaliyetleri inceleyerek İran Devleti’nin Ermeniler

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Ağrı/Türkiye, fcabuk@agri.edu.tr. [Orcid: 0000-0002-1654-1763](https://orcid.org/0000-0002-1654-1763).

hususundaki tutumu ve iki devlet arasındaki münasebetlerin bu tutumdan ne şekilde zarar gördüğünü ortaya koymayı hedefler.

Anahtar Kelimler: Osmanlı, İran, Ermeniler, Hakkâri, Hudut

Armenians in The Ottoman-Iran Borders: Activities of Iran's Armenians in The Hakkâri Region

Abstract

The Armenians living in the lands of the Ottoman, Iran and Russian did not stop to act together in order to reach the ambition of “Independent Armenia, and to give each other all kinds of assistance. Armenians, by adjusting some routes to them in the Ottoman-Iranian border region, They provided arms smuggling, the transfer of documents with contents against the Ottoman Empire and the passage of deserters through these routes. Hakkari border for the Armenians was a region with important routes. The main reason for the easy organization of the Armenians in the territory of Iran and conducting their activities in Hakkari was the fact that the Iranian State did not exert pressure on the Armenians in the interests of the Iranian State and released them in their actions. All kinds of actions against the Ottoman Empire had the opportunity to take place in Iran. The Iranian State allow the production and distribution of arms to the Armenians, sold them land to build monasteries, and allowed the deserters who participated in armed actions in the Ottoman lands to pass through the border and to protect them. These issues damaged the relations between the two Muslim states. The Ottoman Empire warned the Iranian State about the Armenians by emphasizing that they should not act against each other because they belong to the same religion. In order to ensure public security and order, Ottoman wanted Iran to do his part. However, Iran State has said that it has done more than necessary. Iran has somehow fudge this complaints. The aim of this study is to examine the activities carried out by Iranian Armenians against the Ottoman Empire in the Hakkari region in the light of the Ottoman archival documents and it aims to reveal the attitude of the Iranian State towards the Armenians and how the relations between the two states have suffered from this attitude.

Keywords: Ottoman, Iran, Armenians, Hakkâri, Border

GİRİŞ

Osmanlı idaresinde kendilerine tanınan hoşgörü ortamında başta din olmak üzere milli kültürlerini muhafaza edebilen Ermeniler, diğer etnik unsurlara kıyasla sosyal ve ekonomik hayat düzeyleri son derece iyi olmuş, Osmanlı Devleti’nde birçok makama getirilmişlerdir. Bu sayede özellikle zanaat ve ticaret alanlarında ilerleyip zenginleşmişlerdi. 19. yüzyılın sonlarına doğru sadece devletin merkezi idarelerinde ve basında çalışan Ermenilerin sayısı bine

Osmanlı-İran Hududunda Ermeniler: İran Ermenileri'nin Hakkâri Bölgesindeki Faaliyetleri

ulaşmaktaydı (Bolat, 2010: 61; Karaca, 1993: 39). Ancak kendilerine tanınan bu olanaklara rağmen 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşından sonra Ayastefanos'ta imzalanan sulh antlaşmasıyla Ermeniler bir mesele olarak ilk defa gündeme getirilmiştir. Aslında o tarihe kadar Ermeniler bir mesele olarak telaki edilmemiştir. Kırım savaşından sonra ilan edilen Islahat Fermanı'ndaki eşitlik hükümleri, Osmanlı'nın tüm Hristiyan tebaasını kapsayan hükümlerdi. Zaman zaman ilan edilen ıslahat fermanlarında da Ermeniler ayrıca belirtilmemiş, reformlar fark gözetilmeksizin bütün tebaa için olmuştur (Münir Süreyya Bey, 2001: 27-28). Ayastefanos Antlaşması ile ilk defa Rusya tarafından siyasi gündeme konulan Ermeniler, Berlin Antlaşması ile uluslararası bir mesele haline geldi (Karaca, 1993: 37). Nitekim 19. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı Devleti'nde faaliyetlerini yoğunlaştıran misyonerlerin eğitim politikası ve 1863 Ermeni Millet Nizamnamesi'nin kabulüyle Ermenilerde milliyetçilik fikri oluşmaya başlamış, Berlin Antlaşması ile Ermeni meselesi uluslararası bir hüviyet kazanmış ve komitelerin kurulmasıyla da isyanlar baş göstermiştir (Yavuz, 2009: 37; Bağçeci, 2008: 318).

Ermenilerde milliyetçilik hareketleri, İngiltere ve Rusya başta olmak üzere dış güçlerin teşvik ve yardımlarıyla ortaya çıkmıştır. Ermeniler, ilk kez I. Petro döneminde Rus politikasının bir parçası haline gelmiştir. Rusya, 1828 yılında İran'la imzalanan Türkmençay, 1829 yılında Osmanlı'yla imzalanan Edirne antlaşmalarıyla Osmanlı ve İran topraklarından göç ettirilen Ermenilerden müteşekkil, merkezi Erivan olan bir tampon bölge oluşturmuştur. Ancak Ermeniler 1918 yılına kadar oluşturulan bu tampon bölgede azınlık olarak kalmışlardır (Mustafayev, 2009: 59). Kafkaslardan Güneye inmeye çalışan Rusya, emeline ulaşabilmek için kilisenin ve Eçmiyazin Katogigos'un Ermeniler üzerindeki nüfuzundan da istifade ederek Osmanlı tebaası olan Ermenilerle yakından ilgilenmiş ve Ayastefanos Antlaşmasının maddelerine 16. maddeyi ekleyerek Ermeni sorununa uluslararası bir boyut kazandırmıştır (Bozan, 2012: 49; Mustafayev, 2009: 59).

Rusya, Balkanlar'da izlediği politikanın aynısını Doğu Anadolu'da da izleyerek Ermenileri kullanıp sıcak denizlere inmeyi amaçlamıştır. Rusya'nın bu amaçları karşısında tedirginliğe düşen İngiltere, Ermenilerin yanında yer alarak Osmanlı'nın toprak bütünlüğünden yana olan politikasını tamamen menfaatleri doğrultusunda değiştirmiştir (Tosun, 2004:146). Rusya'nın Osmanlı Devleti'nde cereyan eden milliyetçi hareketlerine kendi emelleri doğrultusunda tahrik ve destekte bulunduğunu gören İngiltere, Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenileri, Hindistan yolu üzerinde ciddi bir tehlike arz eden Rusya'ya karşı kullanmak suretiyle onlardan tampon devlet kurmayı hedefleyerek, Doğu

Anadolu'da Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'nden daha sağlam bir set olacağı düşüncesiyle Ermenileri desteklemiştir (İlter, 1995: 159-162). Rusya'ya nazaran daha geç bir tarihte Ermenilerle ilgilenmeye başlamış olsa da İngiltere'nin Ermenilere olan ilgisi, 1840 tarihinde yürüttüğü Protestan politikasıyla ilişkili olarak Berlin Antlaşması'ndan daha öncesinde başlamıştır. Osmanlı Devleti'nde Katoliklerin hamisi Fransa, Ortodoksların hamisi ise Rusya olmuştu. Bu devletler kendi mezheplerinde olanları himaye etmek amacıyla Osmanlı Devleti'ndeki nüfuzlarını artırmışlardı. İngiltere bu devletlerin nüfuzuna karşı bir denge oluşturmak ve Osmanlı Devleti'nde kendi siyasi ve idari nüfuzunu artırmak için dini ve bu işi yürüten misyonerleri bir araç olarak kullanmıştır. İngiltere, Osmanlı'daki elçisi Cunning'ın yardım ve himayesiyle İstanbul'da bir "Protestan Cemaati İdare Heyeti" kurmuş ve 1850 yılında da bir ferman ile, "Ermeni Protestan Milleti" olarak tanınmışlardı (Bozan, 2012: 50-51; İlter, 1995: 160). İngiltere, Osmanlı'nın iç işlerine karışmak ve nüfuzunu artırmak için Protestanlığı kullanarak diğer etnik unsurlardan ziyade en fazla Ermenileri hedeflemiş ve onları etkilemiştir. Ermeniler için açtığı din ve eğitim kurumlarıyla milli hislerini uyandırarak devlete karşı kıskırtmıştır (Terzioğlu, 2005: 87). Rusya ve İngiltere'nin yürüttükleri Ermeni politikalarına bakıldığında, Osmanlı tebaası olan diğer etnik unsurlarda olduğu gibi iki devletin amacı Ermenilerin bağımsız bir devlet olmasını sağlamak değil, onları kendi nüfuzları altına alarak Osmanlı toprakları üzerindeki emelleri doğrultusunda kullanmaktır (Tosun, 2004: 146). Diğer bir ifadeyle ne İngiltere'nin ne de Rusya'nın Ermenilerin çıkarlarını düşündükleri yoktu, Ermeniler sadece Doğu Anadolu toprakları üzerindeki İngiliz-Rus rekabetinde bir araçtı (Doğan, 2000: 5).

Ayestefanos Antlaşması'yla Rusya'nın Avrupa'da Tuna Havzasına, Anadolu'da Erzurum bölgesine kadar inmesi başta İngiltere olmak üzere Avrupa devletlerini telaşlandırmıştı. İngiltere, antlaşmanın geçersiz sayılarak yeni bir anlaşmanın yapılabilmesi için hemen girişimlerde bulunmuş, antlaşma şartlarının yeniden görüşmek üzere Avrupa devletlerinin Berlin'de bir kongrede toplanmasını sağlamıştır (Güllü, 2013: 66; Bozan, 2012: 51). Berlin Antlaşması, Ermeni meselesi yönünden önem arz etmekteydi. 13 Haziran'da altı büyük devlet ve Osmanlı temsilcilerinin katılımıyla görüşmeler başlamış, diğer taraftan bu süre zarfında Ermeni cemaati özellikle patrik, antlaşmanın kendi lehlerine olması için yoğun çalışmalarda bulunmuştur. Patrik Nerses, kendisi İstanbul'daki İngiliz elçisiyle yoğun temaslarda bulunduğu gibi Berlin kongresine katılacak olan bütün devletlerin nezdine gidip onlarla görüşmeler yapmaları için bir de Avrupa'ya Ermeni heyeti göndermiştir. Ermenilerin bu yoğun çabaları neticesinde Ermeniler bir sorun olarak 4 Temmuz'da yapılan

Osmanlı-İran Hududunda Ermeniler: İran Ermenileri'nin Hakkâri Bölgesindeki
Faaliyetleri

toplantıda ele alınmış, 8 Temmuz'da yapılan toplantıda ise Ermenilerle ilgili nihai karar üyelerce onaylanmıştı (Yavuz, 2009: 53-54). Ayestefanos Antlaşması'nın, Ermenilerin meskûn olduğu bölgelerde ıslahat yapılması ve Ermenilerin Kürtlere ve Çerkezlerle karşı korunması amacıyla yapılacak olan ıslahatların Rusya tarafından denetleneceğini içeren, 16. maddesi bazı değişikliklerle Berlin Antlaşması'nda 61. madde olarak konulmuştur (Kurt, 2019: 19). Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinin içeriği ise şu şekildedir:

“Babiâli, Ermenilerin oturdukları vilayetlerin mahalli şartları dolayısıyla muhtaç oldukları ıslahat ve düzenlemeleri gecikmeden yapmayı ve Kürtler ile Çerkezlerle karşı emniyet ve huzurlarını korumayı taahhüt eder ve bu konuda alacağı tedbirleri sırası geldikçe devletlere tebliğ edeceğinden, adı geçen devletler de bu tedbirlerin tatbikine nezaret edecektir.” (Gürün, 2012: 72).

Önceki antlaşmadan farklı olarak Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerde yapılacak ıslahatların uygulanmasında Rusya'yla birlikte İngiltere'de takip edecekti. Berlin Antlaşması'ndaki 61. maddeden dolayı bundan sonra Osmanlı Devleti'nin Ermenilerle ilgili aldığı karar, uygulama ve yaptırımlarda Batılı Devletler bu maddeye dayanarak Osmanlı'ya müdahale ve baskı hakkını kendilerinde görecekti (Kurt, 2019: 19-20). Diğer bir ifadeyle bu antlaşma tarihinden Birinci Dünya Savaşı'na kadar geçen otuz beş yıl boyunca büyük devletlerin özellikle Rusya ve İngiltere'nin Ermenilerle ilgili meselelere karışmaları hep bu madden kaynaklanmıştır (Yavuz, 2009: 54). Berlin konferansında kendilerine Balkanlardaki bazı etnik unsurlara verildiği gibi bağımsızlık verilmesini uman Ermeni cemaati, bu isteklerine ulaşamamış olsa da bu tarihten itibaren Ermeniler, Avrupa'nın müdahalesi ve desteğiyle bağımsız bir Ermeni devletini kurabilmek için silahlı eylem hareketlerine geçme zorunluluğuna inanmış, hedefleri doğrultusunda yurtiçinde ve yurtdışında cemiyetler, komiteler ve örgütler kurmuşlardı. Nitekim Osmanlı'nın önemli hudut vilayet ve sancaklarından olan Van ve Hakkâri'de de silahlı eylemlerde bulunarak Kürtlerin katliamına uğradıkları şayiasını Avrupa devletlerine duyurmak isteyen Ermeniler, daha rahat hareket etme olanağına sahip oldukları İran topraklarında, bölgedeki kiliselerin ve komitelerin yardımıyla örgütlenmişlerdi. İran ve Osmanlı tebaası olan Ermeniler, silahlı çeteler kurarak özellikle Van ve çevresinde faaliyetlerini yoğunlaştırmışlardı (Chernichenkina, 2015: 41-80).

Ermenilerin kanlı terör eylemleri ve isyanları Osmanlı Devleti'nin birçok bölgesinde meydana gelmişse de Doğu Anadolu'daki faaliyetlerin İran ve Rusya topraklarındaki Ermenilerinde katılımıyla gerçekleşmiş olması nazarı dikkati celbeden bir husustur. Rus markalı silahların tedarik ve nakli, İran'da

silah üretimi ve dağıtımı, muzır diye nitelendirilen evrakların hazırlanıp gizlice dağıtımı, Ermeni firarilerinin muhafaza ve barındırılması, isyan hareketlerinin tertip ve yönetiminin yürütüleceği kiliselerin inşası ve daha bunlar gibi birçok Osmanlı aleyhine olan faaliyet hududun diğer tarafı olan İran topraklarında yürütülmüştür. Osmanlı Devleti, Ermenilerin bu faaliyetlerine karşı gerekli tedbir ve önlemlerin alınması için sık sık Tahran ve İran elçilikleri vasıtasıyla İran Devleti'yle diplomatik temaslarda bulunmuş, ancak çoğu zaman istediği neticeyi alamadığı gibi Osmanlı'nın Tahran elçisi uygun olmayan bir muameleye maruz kalmıştır. Ayrıca Ermenilerin bağımsızlık emellerine ulaşabilmek adına Erzurum, Van, Sason ve Hanesor gibi hudut civarındaki bölgelerde gerçekleştirdikleri isyanların, Rusya, İngiltere ve İran devletlerinin destek, müsamaha ve tahrikiyle olduğu, Osmanlı askeri ve mülki memurlarının tahkikatıyla ortaya çıkarılmış, merkezi hükümete raporla bildirilmiştir. Nitekim bölgeden gelen bu raporlar, Osmanlı-İran hududunda Ermenilerin kendi başlarına hareket etmediğini teyit etmekteydi. Ermeni meselesi üzerine yapılmış birçok araştırma ve çalışmalar mevcuttur. Bu çalışma, Osmanlı'nın serhat vilayetlerinden olan Hakkâri örnekleminde İran Ermenilerinin silahlı eylem faaliyetlerini irdeleyerek, İran Devleti'nin Osmanlı'nın bir iç meselesi olan Ermeni sorununa yaklaşımını, İran Ermenilerinin, Osmanlı toprakları üzerindeki emelleri ve Osmanlı'nın Ermeniler konusunda İran Devleti'yle olan münasebetleri gibi önemli hususları farklı açıdan ele almayı ve alana katkı sunmayı amaçlamaktadır.

1. İran'da Ermenilerin Örgütlenmesi ve Hakkâri Sancağında İran Ermenilerinin Faaliyetleri

19. yüzyılın başlarında Rusya, Azerbaycan coğrafyasına hâkim olma mücadelesini kazanarak Türkmençay Antlaşması'yla Revan ve Nahçıvan topraklarındaki hâkimiyetini sağlamlaştırmış ve bölgedeki nüfus dengesini İran ve Osmanlı topraklarındaki Ermenileri göç ettirerek kendi lehine olacak şekilde değiştirmiştir. Rusya karşısında aldığı bu ağır yenilgilerden dolayı İran, zamanla Azerbaycan üzerindeki otoritesini kaybetmiştir. Birkaç küçük garnizon dışında askeri birliğin olmadığı hâkimiyeti altındaki bölgelerde, aşiretler ve Ermeniler otorite boşluğundan istifade ederek çok rahat hareket edebilmiştir. 19. yüzyılın sonlarına doğru Rusya, İran'ın Azerbaycan bölgesinde oldukça etkili hale gelmiştir (Doğan, 2012: 53-129; Bolat, 2010: 82-83).

Osmanlı, Rusya ve İran devletlerinin hâkimiyetleri altında yaşayan Ermenileri birleştirmek suretiyle bağımsız “Büyük Ermenistan'ı” kurmak isteyen Ermeniler, farklı bölgelerde de şubeleri olan komiteler kurmuşlardı.

Osmanlı-İran Hududunda Ermeniler: İran Ermenileri'nin Hakkâri Bölgesindeki Faaliyetleri

Portakalyan adlı bir Ermeni öğretmenini yetiştirdiği dokuz kişi tarafından 1885 yılında Van'da Armenakan Komitesi, kurucuların tamamı Rus Ermenileri olan Hınçak Komitesi 1887'de Cenevre'de, Taşnaksutyun 1890 tarihinde Tiflis'te kurulmuştur (Öke, 2012: 99-103; Bozan, 2012: 80; Kurt, 2019: 23-24). Ermenilerin ihtilal yoluyla kendi kendilerini yönetme hakkını elde etmesini sağlamak amacıyla kurulan bu komiteler, milliyetçi Ermenileri bir araya getirerek ihtilalcı fikirler yaymayı, silah kullanmayı, askeri disiplini öğretmekle çeteler kurmayı, halkı genel olarak isyan hareketlerine hazırlamayı ve tüm bunlara bağlı olarak Avrupa Devletlerinin dikkatlerini Ermeniler üzerine çekerek müdahale ve desteklerini sağlamayı kendilerine bu yolda yapılması gereken hedeflerler olarak koymuşlardı (Hamzayev, 2018: 43-58). Nitekim bu hedeflerine daha hızlı erişebilmek için Osmanlı, Rusya ve İran topraklarında bu işleri yürütecek üyeleri olan komitelere bağlı şubeler açmışlardı. Bu komiteler, 19. yüzyılın sonlarına doğru İran'ın birçok yerinde şubeler açarak İran'ı Osmanlı'daki silahlı eylem hareketlerine bir başlangıç zemini olarak kullanmışlardır. İran'da en aktif komitelerin başında gelen Taşnaksutyun, kuruluşundan kısa bir süre sonra İran'a temsilciler göndererek kısa zamanda Tebriz'de merkez şubelerini açmıştır. Böylelikle Tebriz, Ermenilerin toplanma bölgesi haline gelmiştir. Taşnakların İran içindeki diğer şubeleri 1897'de Reşt'te, 1902 yılında ise Gilan'da açılmıştır. Osmanlı ve Rusya hudut geçişi ve yürütülecek faaliyetler için önemli bir üs olan Azerbaycan Eyaleti, komite için oldukça önemliydi. Ermeni örgütüne ait silahlar 1891'de Tebriz'de açılan silah fabrikasında montaj ve tamiri yapılmaktaydı, Salmas'taki Derik Manastırı ve Makü'deki iki manastır, Osmanlı topraklarına silah, Ermeni çeteleri ve muzır yayınların geçirildiği önemli yerlerdi. Hınçaklar'da Taşnaklar gibi başta Tebriz olmak üzere Osmanlı hududuna yakın yerlerde şubelerini açmışlardır. Armenakanlar'ın ise Van'dan sonraki en önemli merkezleri Salmas ve Tebriz'deydi. Parti liderlerinin bir kısmını Salmas ve Tebriz'deki şubelerine göndererek silah ve cephane satın alıp Osmanlı topraklarına geçirmektedirler. İran'daki Ermeni komitecileri, Salmas, Urmiye, Hoy, Tebriz, Dilman, Makü ve Kotur gibi Ermeni nüfusunun yoğun bulunduğu, Osmanlı hududuna yakın stratejik açıdan önemli yerleri seçerek faaliyetlerini buralarda yürütmüşlerdir (Bolat, 2010: 86-103).

İran Devleti'nin topraklarında Ermenilerin, bu kadar rahat bir şekilde örgütlenmesi, faaliyetlerini yürütecekleri manastırları tamir edebilmeleri veya inşa edebilmeleri, silah ve cephane alım satımını yapabilmeleri, muzır evrakların basımı ve dağıtımında bir kontrole tabi tutulmamaları, firarileri saklamaları, Ermenilere milliyetçilik duyguları aşıl原因an tiyatro ve gösteriler düzenleyip gelirlerini Ermeni komitelere bağışlamaları ve daha bunlar gibi

Osmanlı Devleti aleyhine olan birçok eylemde bulunmalarının temelinde İran Devleti'nin tutumu yatmaktaydı. Berlin Antlaşması'nda karlı çıkan devletlerden biri de İran'dı. Bu antlaşmayla Osmanlıyla aralarında ihtilaflı olan Kotur bölgesini topraklarına katmıştır. Bu tarihten sonra İran, kendi menfaatleri doğrultusunda Osmanlı ve İran tebaası olan Ermenilerin Doğu Anadolu bölgesinde daha doğru bir ifadeyle hududa yakın yerlerde çıkardıkları isyanlara ve silahlı eylemlere karşı sert bir yaptırımda bulunmamış ve Osmanlı'nın yardım taleplerine çoğu zaman karşılık vermemiştir. İran'ın böyle bir tavır sergilemesinin altındaki en önemli neden, Osmanlı Devleti'nin hudut topraklarında çıkan karışıklıklardan istifade ederek bölgedeki aşiretleri kendi tarafına çekip Osmanlı'dan toprak koparabilmektir. Bunun yanı sıra, ticaret yollarını denetimi altına almak, Osmanlı'nın bölgedeki nüfuzunu kırmak, Berlin Antlaşması'ndaki "Ermenilerin, Kürt ve Çerkez saldırılarından korunması" ibaresine dayanarak Osmanlı Kürtleri tarafından, topraklarına yapılan saldırıları, *İran Ermeni köylerine yapıldı*, şeklinde değiştirip durumu lehine çevirmek gibi nedenlerde vardı (BOA, DH.TMIK.M, 37 / 21: 05 Ağustos 1897; BOA, A.}MKT.MHM. 672/1: 20 Kasım 1897).

İran Hükümeti, Ermenileri himayesine alıp onlara destekte bulunduğuna dair kendisine yapılan suçlamaları hiçbir zaman kabul etmemiştir. Ancak Osmanlı'nın hudut vilayetlerinden gelen haberler bunun aksini iddia etmekteydi. Hudut vilayetindeki idareciler merkezden gelen emirlere bağlı olarak İran topraklarına hafiye gönderdikleri gibi hal ve hareketlerinden şüphe duydukları farklı etnik unsurlara mensup Osmanlı tebaasından bazı kişileri dahi takibe alarak, Rusya ve İran Ermenileri hakkında ehemmiyet derecesi yüksek bilgiler almaktaydılar. 1893 yılının bahar ayında muhbirlerden alınan bilgilere göre İran'daki Ermeniler, İran memurlarının yardımıyla kasa kasa silah ve cephaneleri Van'da bazı yerlere saklamışlardı ve bahar mevsiminde bu Ermeniler huduttan geçip Van ve çevresinde ayaklanma çıkarmayı planlamaktaydı (BOA, BEO, 189/14143: 27 Nisan 1893). Van ve Hakkâri üzerinden hududu aşmış Osmanlı'nın hudut topraklarında karışıklık çıkarma emelinde olan İran Ermenileri hiçbir vakit rahat durmamış, sürekli silahlı eylem hazırlıklarında bulunmuşlardı. Van ve Hakkâri'deki Ermenilerin ve hatta alınan istihbaratlara göre Nasturi ve Kürtlerin yardımlarıyla, İran Ermenileri belirlenen ayaklanma tarihlerinden önce İran ve Osmanlı topraklarında, gerekli hazırlıkları sorunsuz bir şekilde tamamlayabilmekteydiler.

1898 yılında İran'daki Ermeni fedailerinden yaklaşık dört beş bin kişinin Hakkâri'ye saldırma niyetinde oldukları, hava şartlarının uygun olmasını bekledikleri ve bunlara İran'daki Nasturilerinde katılacağı yapılan tahkikatla anlaşılmıştı. Bu Ermeni fedailerinin İran'ın hangi kasaba ve kazalarında

Osmanlı-İran Hududunda Ermeniler: İran Ermenileri'nin Hakkâri Bölgesindeki
Faaliyetleri

bulunduklarıyla ilgili tahkikat yapılmış, bunlardan Salmas kasaba karyelerinden sekiz tanesinde toplamda ikin bin yedi yüz fedai ve Urmiye bölgesinde ise bin kadar fedainin toplandığı tespit edilmişti. Ayrıca Ermenilerin evlerinde on-on beş kişiyle birlikte gezdiği ve bunların kendilerine mahsus resmi elbiseleriyle beş kadar binbaşlarıyla görüldüğü, hafiyelik göreviyle bölgeye gönderilen Ermeni lisanına aşına Şakir Efendi tarafından verilen bilgilerden anlaşılmıştı. İranlılar İran toprağında Ermeni eşkiyası olmadığını iddia etmekte iseler de o bölgelerde Ermeni fedaileri bulunduğu anlaşılmış, İran Devleti bu Ermenileri dağıtmazsa Osmanlı Devleti, gereken tedbiri almak zorunda kalacağını İran ve Tahran sefirlerine bildirmişti (BOA, DH.ŞFR, 220 / 80: 19 Ocak 1898; BOA, DH.ŞFR, 220 / 84: 20 Ocak 1898; BOA, A.}MKT.MHM, 672 / 5: 24 Ocak 1898).

Muhbirlerden alınan bir diğer önemli istihbarata göre ise, İran Ermenilerine yardım eden sadece İran Hükümeti değildi, aynı şekilde İngiltere Hükümeti de Ermenilere destekte bulunmaktaydı. İngiltere'nin destek ve teşvikiyle yaklaşık on bin silah, ticaret eşyasıdır denilerek Osmanlı hudut vilayetlerine sevk edilmişti. Çünkü Ermenilerin hedefi, dışardan alınan bu destekle Kürtleri tahrik edip Osmanlı topraklarında karışıklık çıkararak Avrupa'nın dikkatini üzerlerine çekmekti (BOA,Y..A...HUS, 275/77: 6 Haziran 1893). Osmanlı hükümetine gelen istihbaratlara göre, İngiltere Devleti'nden aldıkları talimatlarla Van ve Erzurum bölgesinde bulunan İngiliz konsolos ve misyonerler, rahat durmayıp Hakkâri bölgesindeki Ermeni ve Nasturilerin ittifak kurmasını sağlamakta ve her türlü eylemlerini desteklemekteydiler. Çevre sancak ve kazalara geziler düzenleyen bu konsoloslar, Ermeni ve Nasturileri etraflarına toplayıp şikâyetlerini dinleyip raporlar halinde devletlerine iletmekteydiler. İngiliz misyoner ve konsolosların Ermeni faaliyetleriyle ilgili İstanbul'a gelen bazı haberler şunlardı:

1890 yılında Marşemun idaresindeki Nasturilerin, içlerine Ermeni çetelerini kabul edip sakladıkları ve ayrıca Marşemun Efendi'nin nezdindeki İngiliz misyonerlerin sözlerine kanarak hanelerini İran'a götürecek olan bazı Nasturilerin, Ermeni komiteleriyle birleşerek Ermeni meselesine sebep verecekleri ve yabancıların müdahalelerini gerektirecek bir hadise çıkaracaklarına dair haberler merkezi hükümete bildirilmişti (BOA, DH.ŞFR, 130/107: 08 Temmuz 1890). İran'daki Ermeniler, Nasturi lideri Marşemun ile sürekli iletişim halinde olmuş, öyle ki Van Kumandanı Mirliya Hamdi Bey'in gönderdiği telgraf bu durumu teyit eder nitelikteydi. Telgrafta yazılanlara göre, "İran'a tabi Rumiye şehrinin Ermenileri tarafından Hakkâri'de bulunan Nasturilerin reisi Marşemun'a gönderilmek üzere bir Papaz vasıtasıyla

göndermiş oldukları bir takım evraklar, İran hududunda bulunan Osmanlı karakolundaki askerler tarafından seher vaktinde yakalanmıştı. O bölgede güvenilir tercüman bulunmadığından neticesi daha sonra bildirileceği”, ifade edilmişti (BOA, Y..MTV, 49 / 38: 24 Mart 1891).

1893 yılında Osmanlı hükümeti, bazı meselelerden dolayı Ermenilerin karışıklık çıkaracağından şüphe duymuş, durumu Erzurum Vilayeti’ne bildirerek malumat istemişti. Rusya’da patrik seçimlerinden dolayı Ermenilerin fesat faaliyetleri yine şu aralık artmaya başladığı ve Erzurum İngiltere konsolosunun Dersaadet sefirinin oğluyla beraber geçenlerde Muş, Bitlis, Van, Hakkâri ve Bayezid bölgelerinde dolaştıktan sonra Erzurum’a sonra da hemen Londra’ya döndüğü haberleri alınmış, haberin etraflıca tahkik edildikten sonra durumun hükümete bildirilmesi Erzurum valisinden istenmişti. Gelen emir üzerine, “Erzurum İngiltere konsolosunun Dersaadet sefirinin oğluyla beraber geçenlerde seyahatten döndüklerinde kendileriyle görüşüldüğünde seyahat amaçları her ne kadar bilinmezse de seyahat süresince bir zulüm, bir şikâyetle karşılaşmadıklarını teşekkürle beyan ettiler. Daha sonra acele bir şekilde Konsolos, Londra’ya gitmiştir. Şu aralık buradaki Ermenilerin fesat faaliyetlerinde artış olmadığı, emniyet ve asayiş berkemal olmakla beraber yine de tahkikat ve dikkatten geri durulmadığı” gibi ifadeleri içeren telgraf, Erzurum valisi tarafından hükümete gönderilmişti (BOA, BEO, 151 / 11304: 07 Şubat 1893). Ancak her konsolos gezisi bu şekilde şikâyetsiz ve sorunsuz neticelenmemiştir. 1894 yılında İngiltere Devleti’nin Van başkonsolosu, merkez vilayetten hareket edip Hakkâri’ye tabi Hamidiye, Elbak ve Mahmudi kazalarının Ermeni karyelerini gezerek her köyden çağırdığı Ermenilerin fikir ve düşüncelerini dinlemişti. Kürtlerden ve aşiretlerden teşkil olunan Hamidiye Süvari Alay efradının güya onlara ettikleri zorbalıklardan bahsetmişlerdi. Ermeni karyelerini gezip malumat topladıktan sonra konsolos merkez vilayete dönmüştü (BOA, Y..EE, 156 / 88: 09 Eylül 1894).

Hafiye ve muhbirlerden alınan istihbaratlara göre İran Ermenilerine yardımda bulunan sadece İran ve İngiltere devletleri değildi, daha önce de bahsedildiği üzere Osmanlı Devleti’nin tebaası olan Müslüman yerli ahaliden bazıları da menfaatleri doğrultusunda Ermenilere yardım etmekten kaçınmamışlardı. 1902 yılında gelen istihbarattan İran Ermenileriyle Van Ermenileri arasında uygunsuz evraklar getirip götürerek haberleşmeyi sağlayanların Hamza Paşo oğlu Mustafa ve Hikmet Efendi’nin Hüseyin isimindeki adamı olduğu tespit edilmişti. Aynı maksatla yine bunların İran’a gittikleri istihbar olunmuştu. Bu işin ehemmiyetinden ötürü geceli gündüzlü yapılan aramalar ve takipler neticesinde, Van Ermenilerine vermeleri için biri martini, biri sürmeli olmak üzere toplamda dört tüfek ve bir hayli uygun

Osmanlı-İran Hududunda Ermeniler: İran Ermenileri'nin Hakkâri Bölgesindeki Faaliyetleri

olmayan evraklar İran'daki fesat Ermeniler tarafından kendilerine verildiği ve Van'a geçmek üzereyken Mustafa'nın Hoy içerisinde dolaştığı, anlaşılmıştı. Evrak ve silahların Van'a sokulmasına engel olması için sevk olunan Şikefti nahiyesi müdürü Nazif Efendi'nin gayreti vasıtasıyla ve Hoy Başşehbenderliği'nin düzenli malumatıyla evraklar ele geçirilmişti. Mustafa fırar etmiş ancak arkadaşı Hüseyin ve yanlarındaki bir Ermeni yakalanarak merkez livaya getirilmişlerdi. Mustafa'nın yakalanması içinde vilayette gerekli yerlere emir gönderilmişti (BOA, DH.ŞFR, 282 / 91:12 Nisan 1902).

İran içlerine gönderilen hafiyelerden alınan istihbaratla herhangi bir vukuat zuhur etmeden önü alınabilmekte ve hudut boylarında emniyet ve asayiş sağlanabilmekteydi. Örnek vermek gerekirse; 1895 yılında Ermeni eşkıya ve fedailerin Osmanlı topraklarına geçip bir fenalık çıkarmak fikriyle İran hududu üzerinde toplanmakta oldukları ve saldırı için fırsat aramakta oldukları, İran içlerinde bulundurulmuş Osmanlı hafiyeleri tarafından haber verilmişti. Bu haberlerden yola çıkarak on dört kişiden oluşan silahlı Ermeni eşkıyasının hududu tecavüz etmeleri halinde anında yakalanmaları için gereken tedbir alınmış ve bu hususta icap edenlere emir verilmişti. Silahları ve cephaneleriyle bahsedilen eşkıyanın Mahmudi kasabası taraflarından hududu geçtikleri haberi alınması üzerine yakalanmaları için Mahmudi kasabasına tabi Yezidi Nahiyesi müdürü ve Yezidi reisi Hatip Ağa derhal oraya sevk edilmişti. Nihayetinde bir vukuata mahal vermeden silahları ve cephaneleriyle eşkıya yakalanmıştı. Üzerlerine Kürt, altlarına ise sivil elbiseler giymiş olan eşkıyanın nezdinde on beş adet martini henri, Rusya'nın berdan tüfekleri, altı tane revolver, on adet kama ve bu tüfeklere mahsus dokuz yüz yetmiş beş adet fişekler olduğu bildirilmiş ve ayrıca bu Ermeni eşkıyasından birisi İngiltereli birisi Rusyalı ve birinin de İranlı olduğu iddia edilmiştir. Daha sonra eşkıyanın vilayet merkezine gönderilerek lazım gelen tahkikat yapıldıktan sonra durumun hükümete bildirileceği belirtilmiştir (BOA. Y..PRK.UM, 32 / 20: 21 Mayıs 1895). Hududu geçmek isteyen Ermeniler, genellikle Kürt ve Acem elbiseleri giyerek kendilerini bu elbiselerle kamufle edip şehirlerin merkezlerine inmekteydiler. İçlerinde farklı pasaportlara sahip olanların da olduğu bu Kürt elbiseli Ermeni çetelerinin amacı, Osmanlı şehirlerinde çıkardıkları karışıklıkları Kürtler yapmış gibi göstermekti.

İran'ın Heftvan bölgesi, Ermenilerin gerçekleştirmeyi amaçladıkları her tür eylem için hududa yakın olmasına binaen stratejik önem taşıyan yerlerden biriydi. Van olaylarında İran Ermenileri, Heftvan gibi hududa yakın bölgelerde toplanıp bazı hazırlıklardan sonra buldukları ilk fırsatta hududun diğer tarafına geçerek Osmanlı Ermenilerine yardımda bulunmayı hedeflemekteydiler. Ancak

İran'daki Osmanlı hafiyelerinden gelen istihbaratla bu planları öğrenilmiş ve hemen gerekli tedbirler alınmıştı. Olaylar şu şekilde cereyan etmişti, 1895 yılında Van ayaklanmaları sırasında Osmanlı askeri, Ermeni çetelerini cezalandırmaya ve uzaklaştırmaya çalışırken çatışma meydana gelmiş, çatışmada yaralanan ve ölenler arasında bir Hamidiye kolağası ve birkaç mülazım bulunmasından dolayı aşiretler galeyana gelerek intikam almak için iki Ermeni köyünü yağma etmişlerdi. Sadece bu yağmayla da yetinmeyip ertesi gün beş ermeni köyüyle Mahmudi Kazası'nın Saray Kasabası'nda bazı Ermeni dükkânlarını basarak mal ve eşyaları gasp ve yağma edip iki Ermeni'yi de öldürmüşlerdi. Ayrıca o civarda bulunan Ermeni köylerine saldırmak için toplandıkları istihbar olunmuştu. Bu haberin alınması üzerine derhal Erçek Nahiyesi'ne askeri müfreze ile tabur ağası sevk edilmiş, gasp olunan malların geri alınması ve aşiret reislerine telkinde bulunsun diye sözü geçen biri gönderilmişti. Hakkâri mutasarrıflığıyla bazı kaymakamlardan alınan habere göre ise hududa yakın İran'ın Heftvan karyesiyle civarında bir hayli Ermeni fesadı toplandığı ve Van kasabasında ihtilal çıkarmak için Osmanlı topraklarına geçmek üzere oldukları bildirilmişti. Hududu geçmelerine mani olmaları için seyyar müfrezelerine, kaymakamlara ve aşiret reislerine emir gönderilmişti. Dâhilde Kürtlerin yağması, hariçte hududu geçme fikrinde olan Ermeniler ve kasabada bu haberlerden dolayı hâsıl olan heyecan, hükümeti endişelendirmekteydi. Hem dahilde hem hariçte bu sorunların halledilmesi herhangi yağma ve saldırıya mahal bırakılmaması için her yere seyyar müfrezeler sevk edilmesi uygun görülmüş ancak bu olaylar kasabada Müslüman ve Hristiyan tüm ahalide heyecana sebep olmuş, korkularından Ermeni tüccar ve esnaf dükkanlarındaki eşyalarını hanelerine taşıyarak işlerine ara vermişlerdi. Van'daki Ermeni olayların bastırılması ve İran'dan Van'a gelme emeline olan Ermenilerin men edilmesi için Bitlis'teki askerin bölgeye sevkine karar verilmişti (BOA. A.}MKT.MHM, 665/6: 13 Kasım 1895).

1.1. Hanesor Olayı

İran Ermenileri, hududu sorunsuz bir şekilde geçmek için bazı geçiş noktaları ve geçitler belirlemişlerdi. Bu geçitler aynı zamanda başlatacakları ayaklanmalar için gerekli olan silah, cephane ve evraklarında nakli için kullanan güzergâhlardı. İran'ın Destüvan Deresi üzerinden Elbak'a giden güzergâhta Ermenilerin kullandığı geçitlerden biriydi. Ancak 1896 yılında o bölgede bulunan Hamidiye Alayı kaymakamlarından Merziki reisi Şeref Bey, gelen emirler üzerine geçit başlarını tutarak Ermenilerin hududu geçmelerine mani olmuş ve planlarını bozmuştu (BOA, Y..MTV, 143/93: 7 Temmuz 1896). İran

Osmanlı-İran Hududunda Ermeniler: İran Ermenileri'nin Hakkâri Bölgesindeki
Faaliyetleri

Ermenileri, kendileri için bir tehlike haline gelen Şeref Bey'den hem intikam almak hem de onu bertaraf etmek amacıyla saldırı hazırlıklarına girmiş ve yaklaşık bir yıl sonra Hanesor'a saldırarak bunu gerçekleştirmişlerdi. 1897 yılının Temmuz ayında yaklaşık iki bin İran Ermeni fedaisi, hududu geçip Hakkâri'ye bağlı Hanesor'daki yaylalarında çadır kurmuş olan Şeref Bey'in aşiretine saldırıp aşiretten iki yüz kişiyi vahşiyane bir şekilde katletmişlerdi. Ermeni çeteleri tarafından gerçekleştirilen bu katliam hakkında, merkezi hükümet başlarda tam bir malumat alamamıştır. Ancak bölgeye sevk edilen askerlerden ve civar aşiretlerden gelen haberler işin vahametini ortaya çıkarmıştı.

Van Vali vekili Şemsi Paşa'nın Dâhiliye Nezaretine olay hakkında gönderdiği şifreli telgrafta yazılanlara göre, Ermeni fedaisinin iki bin civarında kişi olduğu ve Kürt, Acem ve asker elbiseleri giydikleri içlerinde yabancılar dahi bulunduğu ölenlerden birinin acem askeri elbiseli olduğu tespit edilmişti. Merziki reisi Şeref Bey'in çadırlarına hücum edenlerin bin sekiz yüzü piyade ve iki yüzü süvari olmak üzere iki bin kişi oldukları iddia edilmişti. Vaka esnasında nizamiyeden bir yüzbaşı ve bir çavuş ölmüş ve Hamidiye alay efradından beş, aşiretten kırk yedi erkek, altmış sekiz kadın, kırk sekiz çocuk öldürülmüş ve üç kişi kaybolmuş, toplamda yüz yetmiş bir zayıat meydana gelmişti. Şeref Bey, mülazım Abdullah Bey ve on üç nefer ve nizamiye taburundan bir çavuş, aşiretten on altı erkek, otuz yedi kadın ve on çocuk toplamda yetmiş kişi yaralanmıştı. Öldürülenlerin gözlerini çıkarmak, kulaklarını kesmek ve kadınların memelerini kesmek gibi vahşiyane bir muamelede bulunmuşlardı. Ayrıca bir kız ve bir erkek çocuğunu dağa götürüp boğazlamışlardı. Hamidiye ve nizamiyeden on dört martini ve üç kapaklı Ermeni fedailerinin eline geçmiş, atıkları tüfek kurşunlarından yetmiş baş at, kırk manda, yetmiş öküz, elli yedi inek telef olmuştu. Fedailerden bir kısmı da öldürülmüşse de sayıları bilinmemekteydi. Fedailer Başkale'den sevk edilen bölüklerin olay mahalline varmasından önce saklandıkları Haravil? Dağı'nı terkle hududa kırk beş dakika uzaklıkta ve İran askerinin on dakika uzağındaki bölgeye çekilmişlerdi. İddialara göre, aslında fedailerin Haravil Dağ'ında saklanmaları İran bölgesinden daha kolay ve rahat yardım almaları ve zahire-cephane tedarik edebilmeleri maksadından dolayı olduğu ve İran askerlerinin, fedailere yardımı ise Şeref Bey'e yardıma gelmeye çalışan Şikak Aşireti reisi Mehmet Paşa ve oğlu Cafer üzerine hareketle geri dönmeye mecbur bırakılmalarıyla olmuştur. Ayrıca fedailerin Saray bölgesine dahi hücum edecekleri öne sürülmüştü. Osmanlı hükümeti, İran askerinin müsamahası ve ihmaliinden dolayı böyle bir vakanın meydana gelmesinin her iki devletinde arzu etmeyeceği bir durum olduğunu, bu yüzden Ermeni fedaisinin bu tür saldırılardan men edilmesi için İran Hükümeti nezdinde ciddi teşebbüslerle

gerekli tedbirlerin alınması ve birde fedailerin bu vahşiyane hareketleri ve katliamları Avrupa'nın da bilmesi gerektiğini düşünerek Tahran ve İran sefaretlerine tebligat gönderdiği gibi büyük devletlerin nezdindeki Osmanlı sefirlerine de bu hususta malumat vermişti (BOA, DH.TMIK.M, 37 / 21: 05 Ağustos 1897; BOA, Y..MTV, 164/142: 8 Ağustos 1897).

Dördüncü Ordu Müşiri Şakir Paşa'nın Hanesor olayı ile ilgili görüşleri ise şu şekildeydi; Hamidiye Hafif Süvari alayını teşkil eden Merziki aşiret reisi kaymakam Şeref Bey'in akrabasından olan İran dâhilinde bulunan Mehmet Paşa'nın yakalanıp cezalandırılması için İran Devleti tarafından hudut üzerine asker sevk olunmuş ve bu mevsimde Merziki hayvanlarını otlatmak için mutat olarak hududa yakın bulunan yaylaklara göç etmişlerdi. İran askeri hudut üzerinde bulunmak hasebiyle İran Ermeni eşkıyasının böyle devlet askerinden çekinip hududa saldırmayacakları düşünüldüğünden olacak ki aşiret bir gaflet içindeyken bir takım Ermeni eşkıyası İran askerinin bulunduğu cihetten hücum ederek rastladıkları erkek, kadın ve çocukları öldürmüşlerdi. Bunun üzerine eşkıya altmış kadar zayıat verdikten sonra hudut üzerindeki Haravil Dağ'ına çekilerek orada saklanarak muharebeye devam etmişlerdi. Eşkıyanın saldırmaya fırsat veren ve katliama cüret etmesine İran askerinin müsamaha ve göz yummalarından ileri geldiği daha doğrusu İran askerinin eşkıyaya destek maksadında bulunduğu yapılan tahkikattan anlaşılmıştı. Ayrıca Van Vilayeti dâhilinde sekiz nizamiye taburu, on altı-on yedi Hamidiye süvari alayı bulunduğu gibi olay mahalline dört beş saat mesafede bir nizamiye taburu ve iki nizamiye süvari bölüğü ve silahaltında beş mükemmel Hamidiye bölüğü bulunduğu halde Van Vali vekili, Şeref Bey'in imdadına ve yardımına asker sevk etmediği gibi orduyu hümayunu vakadan yirmi dört saat sonra haberdar etmiştir. Eğer odasında böyle vakit geçirmeyip derhal orduya haber vermiş olsaydı eşkıyanın kaçmasına meydan verilmeyip gerekli tedbirler alınabilirdi (BOA, DH.TMIK.M, 37 / 21: 05 Ağustos 1897). Şakir Paşa, merkezi hükümete gönderdiği bu yazısında sadece İran'ı değil ayrıca Van Vali Vekilini de suçlamıştır. Hamidiye Alaylarından sorumlu olan Dördüncü Ordu Müşiri Şakir Paşa, Hamidiye Süvari Alayların teşkili sırasında ve sonrasında, Erzurum ve Van mülkiye memurlarıyla anlaşmazlığa düşmüş, sık sık birbirlerine karşılıklı ağır ithamlarda bulunmuşlardır. Şakir Paşa, bu meselede de Van Vali vekilini suçlayarak ihmalde bulunduğunu iddia etmiştir (Çabuk, 2017: 274-276).

İran Devleti'nin aşiretlerini terbiye etmek ve cezalandırmak için askerini hudut üzerinde bulundurduğu bir zamanda binlerce Ermeni fedâisinin İran askerinin içinden geçip Osmanlı topraklarında böyle bir katliama cüret etmesi, İran askeri tarafından izin verildiğini düşündürmekteydi. Osmanlı Hükümeti, böyle bir katliama kalkışan Ermeniler hususunda İran'dan ciddi yaptırımlar

Osmanlı-İran Hududunda Ermeniler: İran Ermenileri'nin Hakkâri Bölgesindeki
Faaliyetleri

beklemiş, bu talebini sefaretler vasıtasıyla sık sık İran Hükümeti'ne bildirmiştir. Ancak İran, bu hususta üzerine düşeni fazlasıyla yaptığını ifade ederek Osmanlı'nın da aynı şekilde hudut boylarında karışıklık çıkaran Osmanlı tebaası olan aşiretlere karşı bazı yaptırımlarda bulunmasını istemiştir (BOA, A.}MKT.MHM. 672/1: 20 Kasım 1897). İran'ın öne sürdüğü bu talep üzerine Osmanlı Hükümeti, İran'ın Ermeniler hakkında ne gibi icraatlar de bulunduğunun derhal Tahran Sefareti tarafından araştırılmasını ve raporlar halinde sunulmasını istemiştir. Bu konuda Salmas ve Hoy şebenderliklerinden gelen raporlar son derece önem arz etmektedir. Şebenderliklerden gelen evraklarda yazılanlara göre aslında İran Hükümeti, görünürde Ermeniler meselesinde bir şeyler yaptığını iddia etse de bu katliamın gerçekleşmesinde İran memurlarının ihmali ve müsamahasının payı büyüktü. Çünkü Hanesor olayının meydana geldiği tarih 25 Temmuz'du ve Emir Nizam tarafından 26 Temmuz'da Şehzade Zaferülsaltana'ya Ermenilerin İran topraklarına geçmelerini engelleme emri verildiği halde şehzade, 30 Temmuzda orduyu göndererek Ermeni fedailerini takip emrini vermiştir. Bu dört günlük süre ise Ermeni fedailerine Hanesor'dan eski yerleri olan Salmas'a geri dönme fırsatını fazlasıyla vermiştir. Osmanlı, firari Ermenileri istediğinde ise İran Hükümeti, katliama kalkışan yaklaşık iki bin kişi olmasına karşın sadece birkaç Ermeni'yi teslim etmişti (BOA, A.}MKT.MHM. 672/1: 20 Kasım 1897).

Osmanlı hükümeti, Hanesor baskınından sonra İran'a firar etmeyi başarmış olan Ermenilerin yakalanması hususunda sert bir tutum sergileyerek İran Hükümeti'nden firarilerin teslim edilmesini ve suçluların cezalandırılmasını talep etmişti. Osmanlı'nın baskısı üzerine İran Hükümeti, Hanesor olayına müdahil olduğu iddia edilen firari on beş Ermeni'yi yakalayıp Osmanlı memurlarına teslim etmiştir. İran tarafından yakalanıp Hakkâri Sancağı merkezi hükümetine teslim edilen on beş Ermeni hakkında gerekli tahkikatın yapılması için adliyeye sevk edilecekleri bildirilmişti. Ancak hudut boyunda karışıklık çıkaran aslında bunlar olmayabilirdi. İddialara göre İran hükümeti, Ermeni fedailerinin hiç birine ilişmeyip olaylara müdahil olmayan beş on kadar Ermeni'yi tutuklayarak gönderdiği ve bunlardan bir kaçı Van'dan bir kaçı ise Bitlis ahalisinden olup İran'ın Ermeni köylerinde tüccarlık yapmaktaydılar. Bu yüzden derhal haklarında tahkikat yapılarak merkezi hükümete bildirileceği belirtilmiştir (BOA, DH.ŞFR, 215/11: 24 Eylül 1897). İran'dan evvelce teslim edilen bu on beş Ermeni ile daha sonra İran'dan Osmanlı hududuna geçmekte oldukları sırada tutuklanan birkaç Ermeni'nin Hakkâri Sancağı Bidayet mahkemesinde davaları görülmüş ve bu Ermenilerden biri Hanesor olayından dolayı idamına, beşinin on ve yedisinin dahi beşer sene kalebentlik cezalarına çarptırılmalarına karar verilmiştir. Ancak dördünün mahkemeleri henüz

bitmediğinden ve ikisi ise evvelce hastane de vefat ettiğinden tüm mahkumların sancak hapishanesinde kalmaları sakıncalı görülmüş, bu yüzden merkezi vilayet hapishanesine veya başka uygun bir hapishaneye nakilleri için İstanbul'dan izin istenilmişti (BOA, DH.TMIK.M, 47/80: 20 Ocak 1898).

Şeref Bey ve aşiretinin İran karyelerine saldırıp büyük zara ve ziyanlara yol açtıklarını öne süren İran Hükümeti, huduttaki asayiş ve nizamın sağlanması ve iki devlet arasındaki ilişkilerin zarar görmemesi için Şeref Bey ve aşiretinin Hanesor bölgesinden uzak bir yere diğer bir ifadeyle huduttan uzak bir yere sürülmelerini istemiştir. Osmanlı'ya göre İran'ın Şeref Bey'i huduttan uzaklaştırmaktaki amacı daha önceden şahit olunan bazı vakalarda olduğu gibi Osmanlı Devleti Şeref Beyi huduttan uzaklaştırmak için baskı uyguladığı takdirde Şeref Bey İran'a iltica etmek isteyecek ve böylece İran hükümeti, bu durumdan en iyi şekilde istifade edebilecekti (BOA, A.}MKT.MHM. 672/1: 20 Kasım 1897). Böyle bir ihtimali de göz önünde bulunduran Osmanlı, İran'ın bu talebine ihtiyatlı yaklaşarak Şeref Bey'e bir yaptırımda bulunmadığı gibi hudutta Ermenilere karşı Şeref Bey'in hizmetlerinden istifade etmeye devam etmiştir. Örneğin, 1899 yılında İran taraflarından hududa saldıran altmış kadar Ermeni fedaisinin Hakkâri Sancağı dâhilinde Terazin Yaylası'nda Hamidiye ümerasından Miralay Şeref Bey ve adamlarıyla tesadüfen karşılaştıklarında vukua gelen çatışmada, Şeref Bey'in adamlarında altı kişi ölmüş ve beş kişi yaralanmıştı. Ermeni fedailerinden de üç kişi ölmüştü. Etraf abluka altına alınmak üzere bulunduğu bir sırada Ermeniler firar etmişlerdi. Şeref Bey'in haber vermesi üzerine derhal takip ve arama için gerek merkezden ve gerek bölgeye civar olan Mahmudi Kazası'ndan asker sevk edilmişti (BOA, Y..PRK.DH, 11 / 6 : 01 Temmuz 1899; BOA. DH.ŞFR. 237 / 110: 01 Temmuz 1899).

1.2. İran'daki Ermeni Manastır ve Kiliselerin Hakkâri'deki Ermeni Faaliyetlerinde Rolü

Ermenilerde Ermeni milliyetçiliğinin oluşmasında en önemli rolü, kiliseler, rahipler ve patrik üstelenmiş, bir taraftan dini konularda göstermelik faaliyetlerine devam edip diğer taraftan mesailerinin büyük bir kısmını milli uyanışı sağlamaya yönelik çalışmalara ayırmışlardır. Kilise ve manastırlarda yürüttükleri faaliyetlerle Ermeni toplumunda milli duyguların uyanmasını sağlayarak Ermeni cemaatini isyana teşvik etmişlerdi (Öke, 2012: 91-99; Cumhur, 2003: 78-80). Eçmiyazin, Ahtamar ve Sis Katagigosları ruhani bakımdan İstanbul Ermeni Patriği'nden üstün olmalarına rağmen, Osmanlı Devleti, İstanbul Patriği'ni Osmanlı'da yaşayan tüm Ermenilerin lideri olarak

Osmanlı-İran Hududunda Ermeniler: İran Ermenileri'nin Hakkâri Bölgesindeki Faaliyetleri

resmen tanımıştı. Böylelikle siyasi açıdan İstanbul Patriği'nin nüfuzu iyice artmıştır. 1813 tarihli Gülistan ve 1828 tarihli Türkmençay antlaşmalarıyla İran, Eçmiyazin ve çevresindeki hâkimiyetini kaybetmiş, bu bölgeler Rusya'nın yönetimine geçmiştir. Bu tarihten sonra İran ve Osmanlı topraklarındaki Ermenilerin Rusya'ya göç etmelerini teşvik ederek bölgede "Ermenistan" oluşturulmasının da temellerini atmıştır. Eçmiyazin Katagigosluğu, Rusya'nın hâkimiyeti altına girmiş olsa da hem İran hem de Osmanlı topraklarındaki Ermeniler üzerindeki nüfuzu devam etmiş, 1890'larda giderek artan Ermeni olaylarında da teşvik ve desteği büyük olmuştur (Güllü, 2013: 16-19; Mustafayev, 2009: 38-40).

İran'daki Ermeni komitacılarının ve Eçmiyazin Katagigosu'nun, örgütlediği Ermeni çeteleri, Kafkasya'dan getirdikleri ve İran'da ürettikleri silahları manastırlarda saklayıp buradan da Osmanlı Ermenilerine ulaştırmaktaydılar. Manastır ve kiliseler, Ermeniler için bir nevi askeri üs görevi görmekteydi. Ancak manastırlar sadece silah ve cephanelerin muhafaza edildiği bir yer değildi aynı zamanda Ermeni firarilerinin sığındığı bir kapıydı. Ermeni isyanlarında yer alanlar, gasp, yağma ve cinayet gibi türlü eşkıyalık suçu işleyenler İran hududuna geçip bu manastırlarda saklanıyorlardı. Bir fırsatını bulur bulmaz da bu manastırlardan Rusya topraklarına veya Avrupa ülkelerine firar etmekteydiler. Bu manastırlardan biri de Derik Manastırı'ydı. Hakkâri hududuna oldukça yakın bir mesafede bulunan bu manastırda toplanan Ermeni çeteleri, buldukları her fırsatta Elbak kazasındaki karyelere saldırmaktaydılar. Osmanlı topraklarına yönelik saldırıların İran'daki merkezi haline gelmiş olan Derik Manastırı'nın kapanması için Osmanlı Hükümeti, defalarca İran hükümetine müracaatta bulunmuştur (BOA., DH.MKT, 268/34: 6 Ağustos 1894).

1892 yılında Hakkâri Sancağı dâhilinde Elbak kasabasına tabi Hanesor ve Bilko karyelerine üç buçuk saat mesafe uzaklığında İran'ın Deyrik isimli karyesinde İran Ermenileri tarafından kale tarzında bir manastır binası inşa edilmekte olduğu haberi alınması üzerine, Van Valisi tarafından hakikatin ne olduğunun ortaya çıkarılması için bir taraftan Tebriz Başşehbenderliğine durum bildirilerek malumat istenilmiş bir taraftan da tahkikat için bölgeye hafiyeler gönderilmişti. Gerek şehbenderlik gerek tahkikat için vazifelendirilen hafiyelerden alınan bilgiler haberin doğruluğunu teyit etmekteydi. Deyrik'te bulunan Rusyalı bir papaz ile bir miktar silahlı İranlı Ermeni ameleler tarafından manastırın inşa edilmekte olduğu bildirilmişti (BOA, İ. HUS, 3/16: 22 Ağustos 1892). Lazım gelenlerden özellikle Vanlı Bagos Karabaş isimli Ermeni'den bu hususta daha fazla bilgi alınmıştı. Alınan bilgiye göre, kale

şeklinde yapılan bu binaya tahsis olunan arazi, Van Ermenileriyle İran Ermenileri arasında aceleyle toplanan üç yüz lira karşılığında Tahran'dan satın alınmıştı (BOA, İ. HUS, 3/15: 22 Ağustos 1892).

Van Vilayeti yapılan tahkikatlarla haberin doğruluğunu teyit ettikten sonra durumu merkezi hükümete bildirmiştir. Gelen haber üzerine Osmanlı hükümeti, ilgili devletlerle temasa geçmeleri için Petersburg Sefaretiyle Tahran Maslahatgüzarlığı'na durumu bildirmiştir. Petersburg Sefareti, durumu Rusya Hariciye Nazırıyla görüşmüş, Rus Hariciye Nazırı, bu işten haberlerinin olmadığını ve bu hususta gerekeni yapacağını bildirmişti. Tahran Sefareti'nden alınan cevaba göre, İran dâhilinde kaleye benzer bir manastırın yapıldığı ve Van Ermenilerinin bunda katkısı olduğu yolundaki haberler doğrudur. Bender Abbas ve Azerbaycan hükümeti nezdinde vaktiyle yapılan teşebbüs kolera nedeniyle neticesiz kalmışsa da bu defa tekrar talep edilerek binanın tamamen yıktırılması ve Ermenilerden karşı koyanlar olursa zor kullanılacağı mahalli hükümetince karar verildiği Tebriz Şehbenderliğinden cevaben bildirilmiştir (BOA, Y..A...HUS, 264/170: 13 Eylül 1892). Osmanlı hükümeti, bu manastırın yapımının engellenmesi ve inşaatının durdurulması için İran Hükümeti nezdinde teşebbüslerde bulunmuş, bir taraftan da Van Valisi, hükümetin de isteği üzerine tahkikatına devam etmiş, İran içlerine hafiyeler göndererek oradaki havadislerden haberdar olmaya devam etmiştir. Hafiyelerden birinden gelen habere göre, İran hükümeti, manastırın inşasına ara verdimiş ve manastırın nazırı olan Alıkan isimli Ermeni'yi Tebriz'e çağırmıştı. Ayrıca bu manastırda yüz elli kadar martini tüfek bulunduğu ve İranlıların bazı yerlerde asker toplamakta olduğu bildirilmişti (BOA, Y..A...HUS, 265 /136: 11 Ekim 1892). Osmanlı'dan gelen tüm itirazlara rağmen Deyrik'teki manastırın inşaat süreci ne şekilde ilerlediği ile ilgili elimizde bir vesika mevcut değil, ancak sonraki yıllarda vukua gelen bazı vakalarda Deyrik Manastırının isminin geçtiğini ve Ermeni faaliyetlerinin buradan da yürütüldüğünü görmekteyiz.

İran'ın Osmanlı Devleti'nin taleplerine karşı nasıl uygun olmayan bir tutum sergilediğini, Tahran Sefareti, hükümete gönderdiği telgrafta ifade etmişti. Tahran Sefareti, *dört ay evvel Osmanlı hükümetine dil uzatan bazı İranlıların cezalandırılması ve Ermeniler tarafından Deyrik karyesinde yapılmakta olan kale gibi inşa edilen manastırın yıkılması, sefarethaneden dört aydan beri gasp edilmiş olan malın geri iade edilmesi ve zulme uğramış Osmanlı tebaasının hukukunun muhafaza edilerek hakkının verilmesi gibi mühim hususları defalarca bildirmesine rağmen İran Devleti, bu hususları asla nazarı ehemmiyete almadığı gibi sefarete karşı uygun olmayan bir tavır sergilediğini*, belirtmişti (BOA, Y..A...HUS, 266 / 32: 25 Ekim 1892).

Osmanlı-İran Hududunda Ermeniler: İran Ermenileri'nin Hakkâri Bölgesindeki
Faaliyetleri

İran hudutları içerisindeki bu Ermeni manastırlarında gizli faaliyetler yürütüldüğüne dair sık sık Osmanlı Hükümeti'ne ihbarlar gelmekteydi. 1898 yılında Van Vilayeti hududuna altı saat mesafede ve İran hududu dâhilinde bulunan Partogomiyos Manastırı'nda Ermenilerden birçok kişinin toplanarak Van taraflarında bir uygunsuzluğa kalkışma düşüncesinde olduklarına dair bir istihbarat alınmıştı. Bunun üzerine Hakkâri mutasarrıflığına ve icap eden diğer yerlere bu hususta gerekli tedbirleri alarak bir uygunsuzluğa mahal vermemeleri doğrultusunda emir verilmişti. Hakkari Mutasarrıflığına göre, bu bahsi geçen Manastır Deyir'deki manastırın adı olup bundan başka manastır olmadığı ve bugünlerde Salmas ve Damat köylerinde bir hayli Ermenin toplanarak güya yılbaşından üç gün sonra hareket etme tasavvurunda oldukları, ayrıca bir fırkanın da Mahmudi yoluyla Van'a geçme fikrinde oldukları ve Van'dan Acem elbiseli sekiz fedai İran'a evrak götürürken kıştan dolayı ikisi yolda ölerек diğerlerinin vardıkları, İran'dan gelen hafiyelerin tahkikatından anlaşılmıştı (BOA, DH. TMIK.M, 47/80: 20 Ocak 1898). Hudut boylarında tehlike arz eden sadece İran'daki manastırlar değildi. İran ve Osmanlı topraklarında bulunan manastırlarda görevli olan rahiplerde, dini kimliklerinin arkasına gizlenerek daha rahat bir şekilde hudut vilayetlerinde hareket etmekte, komitelerle işbirliği içerisinde Ermenileri isyana teşvik etmekteydiler. Osmanlı Hükümeti, gelen ihbarlar üzerine böyle faaliyetlerde bulunan Ermeni rahiplerini takibe almıştır. Hakkında ihbar alınan rahiplerden biri de Dökmekiyan Ariş isimli rahipti. Bir seneden beri Hakkâri Vilayeti'ndeki bir manastırda bulunan Dökmekiyan Ariş, vilayetteki bazı yerleri dolaşmakta olduğu haberi alınması üzerine hakkında tahkikat yapılmış ve rahibin şüpheli hareketlerde bulunduğu tespit edildiğinden evi aranmış ve evinde bazı evraklar bulunmuştu. Evraklarla birlikte rahip merkeze gönderilmişti. O evrakların uygunsuz şeyler içerdiği, evraklarda Ermenilere muhtariyet verilmemesi hususunu içeren bir tiyatronun Tiflis'te oynandığı ve resim şeklinde basılan bazı şeyler bulunduğu tespit edilmişti. Bunun üzerine rahip ve evraklar tercümeleriyle beraber istinaf mahkemesine gönderilmişti (BOA, DH. MKT, 1469 / 113: 15 Aralık 1887).

Osmanlı Devleti'nin altı vilayetini de içine alan bir Ermenistan'ın kurulması düşüncesinin öncülüğünü yapan aslen Van'lı olan Mıgırdıç Hırımyan, Eçmiyazin Katogigosu'nun da desteği ile İstanbul Ermeni Patrikliği'ne seçilmiş, ancak beklediği desteği göremeyince 1873 yılında patriklik görevinden istifa etmişti (Gürün, 2012: 126-129; Cumhur, 2003: 80-83). Patriklik görevinden vazgeçmiş olsa da Ermenilerle ilgili olan tasarılarından vazgeçmemiş, vefatına kadar Ermenilerle ilgili yürütülen faaliyetlerde bir şekilde yer almıştır. 1892 yılında Hırımyan, o yetenekte olmamasına rağmen Eçmiyazin Katagigosluğu'na seçilmiş, orada Osmanlı ve

İran topraklarında yaşayan Ermenileri, tahrik etmeye devam etmiştir (Güllü, 2013: 56-57).

1894 yılında Hakkâri'ye bağlı Elbak Kaymakamlığı'ndan gelen şifreli telgrafnamede yazılanlara göre Elbak Kazası Ermenilerinden yüze yakın hane halkı şu günlerde azar azar İran'ın Salmas kasabasına gitmekteydi (BOA, DH.ŞFR, 165/60: 08 Nisan 1894). Yapılan yazışmalardan, bu Ermenilerin İran'a iltica etmeleri, Eçmiyazin (Üçkilise) Katagigosu Hırımyan'ın teşvikiyle olduğu anlaşılmış, İran'a hicretten men edilmeleri hakkında icap edenlere emir verilmiştir (BOA, Y.PRK.DH, 7/49: 11 Nisan 1894). Eçmiyazin Katagigosu'nun Osmanlı topraklarında yaşayan Ermeniler üzerinde nüfuzu azımsanamazdı. Bazı Ermeni reisleri ondan aldıkları talimatlarla hareket etmekteydiler. Gıyaben on sene hapis cezasına çarptırılan ve o vakitten beri firarda olan Ermeni cemaati fesat reislerinden Bağşıyan Karakin'in de, Hırımyan Katogigosu'nun gizli talimatıyla Van'a geldiği haber alınmış, hanesine yapılan baskında Bağşıyan yanında bulunan muzır evraklarla yakalanarak adliyeye sevk edilmişti (BOA, Y.PRK.DH, 7/49: 11 Nisan 1894). Komite ve katagigosun talimatıyla Osmanlı-İran hududunda silah kaçakçılığı ve Ermenileri galeyana getirecek emir ve bilgiler içeren evrakların nakli yapılmaktaydı. Bu görevleri üstlenenler ise genellikle türlü suçlara bulaşmış Bağşıyan ve Nazarat gibi firari Ermeniler idi. İran'ın Keşiştepe karyesine getirilip Van taraflarına gönderildiği haber alınan silahların oradan da Eleşkirtli firari Ermeni Nazarat vasıtasıyla İran'ın Karani ve Salmas kasabaları yoluyla Hakkâri'ye ulaştırıldığı istihbar olunmuştu. İran ve Rusya hududunda bulunan Ermenilerle Revan'ın Üçkilisesi'ndeki Ermeni komitelerinin hareketlerinin tahkiki ve Rusya ve İran'ın Ermeniler hakkındaki muameleleri daha doğrusu bu silah kaçakçılığına dahil olup olmadıklarını anlamak için tahkikat yapılmasının doğru olacağına karar verilmişti (BOA, DH.ŞFR, 148/24: 07 Şubat 1891). Firarilerin böyle gelip gizli faaliyetlerde bulunmaları üzerine Osmanlı Hükümeti, firari Ermenilerin her ne gerekçeyle olursa olsun kesinlikle Osmanlı topraklarına girmelerine müsaade edilmemesi hususunda Hakkâri Mutasarrıfı'yla, kaza kaymakamlarına ve nahiye müdürlüklerine tebligat göndermiştir (BOA, DH.ŞFR, 168/17: 19 Ağustos 1894).

Ermenilerde milliyetçilik duygularının oluşmasında ve Osmanlı Devleti'nden ayrılıp Balkanlarda olduğu gibi bağımsız bir devlet kurulması yönündeki düşüncelerin yayılmasında, yabancı devletler ve konsolosları, Ermeni din adamları, misyonerler ve Ermeni mekteplerinde görevli muallimler önemli rol oynamışlardır. Ermeni milliyetçiliğin önemli propaganda üssü olan mekteplerde, muallimler derste yaptıkları sözlü anlatımlarla ve kullandıkları ders kitaplarıyla talebeleri tesirleri altında alarak devlete karşı olan ihtilalci bir

Osmanlı-İran Hududunda Ermeniler: İran Ermenileri'nin Hakkâri Bölgesindeki Faaliyetleri

gençlik yetiştirmeyi vazife edinmişlerdi. Muallimler ya kendilerinin kaleme aldığı yada yasadışı yollarla temin ettikleri yasaklı yayınları mekteplerde okutmaları sık sık rastlanan asayiş sorunlarından biriydi. Gelen ihbarlar üzerine muallimlerin evlerine ve mekteplerine yapılan aramalarda bu yasaklı evraklar ele geçirilmekteydi (Zamancı, 2019: 52-54). Ebkar Efendi de bu muallimlerden biriydi. 1887 yılında Başkale Kasabasında bulunan Ermeni mektebi muallimi Vanlı Debağyan Ebkar Efendi'nin karyelere giderek nüfusu etkilemeye kalkışması üzerine bundan men edilmiş, ikametgahında arama yapıldığında da bir takım uygunsuz (muzır) evraklar ortaya çıkarılmış ve bunların yanında mekteplerde okutulmak üzere birçok şarkıda bulunmuştu. Ermeni mekteplerinde şarkı okutulmasına katiyen müsaade edilmeyerek tedbir olarak yasaklanması hususu önemle Hakkâri Vilayetinden bildirilmiştir (BOA, DH.MKT, 1424 /32: 04 Haziran 1887).

SONUÇ

Ermeni Cemaati, Balkanlardaki Osmanlı'nın diğer etnik unsurları gibi bağımsızlıkları için öncelikle Tanzimat ve Islahat fermanlarının kendilerine sunduğu siyasi ve hukuki imtiyazlardan daha sonra da, Hristiyan dininin temsilcisi olarak kendilerini gören Rusya ve Avrupalı devletlerin desteğini alarak zararlı faaliyetlerde bulunmaya başlamıştır. 1863 tarihli Ermeni Millet Nizamnamesi, Ermeniler arasında milli duyguların gelişmesini sağlamış, öyle ki bu nizamname, Ermeni cemaatine adeta bağımsız bir devlet statüsünde haklar vermişti. Nizamnamenin onlara tanıdığı imtiyazlardan faydalanan patrikler, ruhani görevlerinin yanında milliyetçilik hareketlerine ağırlık vermiştir. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra imzalanan Ayastefanos ve Berlin antlaşmaları ile Ermeni meselesi Avrupa Devletlerinin müdahil olduğu bir mesele halini almıştır. Berlin Antlaşması'ndan sonra Ermenilerin hamiliğini üstlenen başta İngiltere olmak üzere Avrupalı devletler, ıslahatlar gerekçesiyle Osmanlı'nın iç işlerine karışma hakkını kendilerinde görerek Ermenileri bağımsızlık yolunda yürüttükleri faaliyetlerinde desteklemişlerdir.

Bağımsızlığa giden yolun silahlı mücadeleden geçtiğine inan Ermeni komiteleri, Avrupa'nın dikkatini çekecek her türlü kanlı eylemi gerçekleştirmekten geri durmamışlardı. Komitelerin Rusya ve İran topraklarında açtıkları şubeler, manastırlar ve kiliseler, Osmanlı topraklarında özellikle Ermeni nüfusunun nispeten fazla olduğu Erzurum, Van ve Hakkâri Ermenileriyle, iletişim halinde olmuşlardı. Kafkaslarda bağımsız bir Ermeni devleti istemeyen Rusya'nın Ermeniler üzerinde baskısının artması üzerine

komiteler, hareket noktalarını İran topraklarına kaydırarak gizli faaliyetleri buralardan yönetmişlerdir. İran'da giderek artan tehlikenin farkında olan Osmanlı, İran'daki istihbaratı kuvvetlendirmeye önem vermiş, muhbirler, ajanlar ve hafiyeler vazifelendirmiştir. Bir taraftan da Osmanlı Devleti, İran topraklarında örgütlenen Ermenilerin, huduttan sorunsuz bir şekilde geçip Hakkâri-Van ve civar bölgelerde silahlı eylemlere kalkışmalarına mani olunması için sefaretler vasıtasıyla birçok kez diplomatik girişimlerde bulunmuştur. Ancak çoğu zaman bu girişimler neticesiz kaldığı gibi Tahran'daki Osmanlı sefiri, uygun olmayan bir tutumla karşılaşmıştır. Ermeni meselesinden dolayı Osmanlı Devleti'ni karşısına almak istemeyen İran Devleti bu hususta oldukça politik davranmış, kendisine yöneltilen hiçbir suçlamayı kabul etmemiş, gereken tedbir ve önlemleri aldığını veya alacağını söyleyerek iki devlet arasında Ermenilerden dolayı çıkan krizleri böylelikle bertaraf etmeye çalışmıştır. Osmanlı Devleti, İran'ın sergilediği bu tutumdan hoşnut olmasa da içte ve dışta uğraşmak zorunda olduğu meselelerden dolayı sert bir yaptırımında bulunamamıştır.

KAYNAKÇA / REFERENCES

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Bab-ı Ali Sadaret Dairesi Kalemleri, Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi,

(A.)MKT.MHM): 672/5; 665/6; 672/1.

Bab-ı Ali Evrak Odası, (BEO): 189/14143.

Dahiliye Mektubi Kalemi, (DH.MKT): 268/34; 1469 / 113; 1424 /32.

Dahiliye Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Muamelat Kısmı Belgeleri,

(DH.TMIK.M): 37 / 21; 47/80.

Dahiliye Şifre (DH.ŞFR): 282 / 91; 220 / 80; 220 / 84: 20; 215/11; 237 / 110;

165/60; 148/24; 168/17; 130/107.

İrade-i Hususi, (İ. HUS): 3/16; 3/15.

Yıldız Sarayı Sadaret Hususi Maruzat Evrakı, (Y..A...HUS): 275/77; 264/170;

265 /136; 266 / 32.

Yıldız Esas Evrakı, (Y..EE.): 156 / 88.

Osmanlı-İran Hududunda Ermeniler: İran Ermenileri'nin Hakkâri Bölgesindeki
Faaliyetleri

Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Mütenevvi Maruzat Evrakı, (Y..MTV): 143/93;
164/142; 49/38.

Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Dahiliye Nezareti Maruzatı, (Y..PRK.DH): 11 /
6; 7/49.

Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Umum Vilayetler Tahrirâtı, (Y..PRK.UM):
32/20.

Araştırma Eserler

Bağçeci, Y. (2008). XIX. Yüzyılın Sonlarında Anadolu'da Çıkan Ermeni İsyanlarına Karşı Osmanlı Devleti'nin Aldığı Askeri Tedbirler. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24, 317-331.

Bolat, G. (2010). Ermeni Meselesi'nde İran'ın rolü ve Osmanlı-İran ilişkilerinde Etkileri (1876-1909). Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Bozan, O. (2012). Diyarbakır Vilayetlerinde Ermeniler ve Ermeni Olayları (1878-1920). Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Chernichenkina, N. (2015). *Rus İmparatorluk Kayıtlarında Ermeni Sorunu*, Erzincan: Erzincan Üniversitesi Yayınları.

Cumhur, Z. (2003). Ermeni Meselesi'nin Ortaya Çıkışında Kilise'nin Rolü. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Çabuk, F. (2017). Osmanlı-Rus-İran Hudut Bölgesinde Yaşayan Kürt Aşiretlerinin Bölgesel İlişkilere Etkisi. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Doğan, H. (2000). Sason Ermeni İsyanları. Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Doğan, Ş. (2012). Rus Kaynaklarına Göre Revan Hanlığı'nın Rusya'ya Bağlanması ve Ermeni Eyaleti'nin Kurulması. Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.

- Güllü, R. E. (2013). Ermeni Sorunun Ortaya Çıkış ve Gelişimi Sürecinde İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin Tutumu (1878-1923). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Gürün, K. (2012). *Ermeni Dosyası*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Hamzayev, N. (2018). 19. Yüzyıl Sonlarından Günümüze Ermeni Siyasi Düşüncesi ve Siyasi Partiler. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- İlter, E. (1995). Ermeni Meselesi'nin Doğuşunda ve Gelişmesinde İngiltere'nin Rolü. *OTAM*, 6, 155-171.
- Karaca, A. (1993). *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa 1838-1899*. İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Kurt, H. (2019). 1915 Diyarbekir Vilayetinde Ermeni Tehciri. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Mustafayev, B. (2009). Ermeniler'in Kuzey Azerbaycan'daki Faaliyetleri (1905-1920). Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Münir, S. (2001). *Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi*. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu:53.
- Öke, M. K. (2012). *Ermeni Sorunu*. İstanbul: İrfan Yayıncılık.
- Yavuz, F. (2009). Osmanlı Devleti Dış Politikasında Ermeni Sorunu: 1896 Osmanlı Bankası Baskını Örneği. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Tosun, R. (2004). Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Mahiyeti. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat araştırmaları Dergisi*, 14, 143-163.
- Terzioğlu, A. (2005). Vilayat-ı sitte'de Ermeniler (1878-1914). Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Zamancı, A. (2019). Ermeni Milliyetçiliğinin Siyasallaşmasında Ermeni Muallimlerinin Faaliyet ve Roller. *Ermeni Araştırmaları*, 62, 47-71.